

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Передумови формування засад сталого розвитку	9
1.1. Визначення і сутність стратегії сталого розвитку	9
1.2. Завдання і головні принципи переходу до сталого розвитку	12
1.3. Історія формування концепції сталого розвитку	16
1.4. Відображення питань сталого розвитку у законодавстві України	22
Завдання для самоконтролю	32
РОЗДІЛ 2. Поняття системи і розвитку	33
2.1. Принципи функціонування систем	35
2.2. Уявлення про розвиток систем	36
2.3. Системний підхід і системний аналіз	40
2.4. Механізми стійкості систем	42
2.5. Функції системи	44
2.6. Основні характеристики стійкості системи	50
Питання для самоперевірки	52
РОЗДІЛ 3. Формування системи “Суспільство-Природа”	53
3.1. Еволюція Всесвіту і біосфери	53
3.2. Еволюція людини і суспільства	58
3.3. Світоглядна і методична спадщина давніх цивілізацій	60
3.4. Формування моральних принципів і обмежень в суспільстві	63
3.5. Формування системи "етнос-біосфера"	70
Питання для самоперевірки	78
РОЗДІЛ 4. Основні ознаки і складові сучасної біосферної кризи	79
4.1. Ознаки глобальної екологічної кризи людства	83
4.2. Зникнення видів і зменшення біологічного різноманіття	89
4.3. Ресурсна криза	90
4.4. Біолого-психологічні причини кризи	95
Питання для самоперевірки	99
РОЗДІЛ 5. Міжнародні документи щодо Сталого розвитку	100
5.1. Хронологія прийняття міжнародних документів	100
5.2. Головні матеріали Конференцій в Ріо-де-Жанейро	105

5.3 Стратегія сталого розвитку Європейського Союзу.....	109
5.4 Особливості Стратегій Сталого розвитку країн Євросоюзу	114
5.5. Декларація і цілі розвитку тисячоліття	120
Питання для самоперевірки.....	125
РОЗДІЛ 6. Принципи забезпечення сталого розвитку.....	126
6.1. Принципи суспільної організації в просторі	130
6.2. Принципи організації в часі	133
6.3. Принципи забезпечення екологічної стійкості.....	135
6.4. Принципи екологічних цілей	140
6.5. Принципи екологічної мотивації.....	142
Питання для самоперевірки.....	145
РОЗДІЛ 7. Розвиток соціальних еколого-економічних систем.....	146
7.1. Уявлення про соціальні еколого-економічні системи	146
7.2. Аналіз розвитку соціальних еколого-економічних систем	149
7.3. Оцінка соціально-економічного розвитку.....	155
7.4. Структура соціальних еколого-економічних систем	157
7.5. Особливості формування стратегії сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць.....	159
7.6. Вибір стратегії розвитку соціально-економічних систем.....	163
7.7. Концептуальні підходи до розробки стратегії сталого розвитку України	168
Питання для самоперевірки.....	171
РОЗДІЛ 8. Моніторинг переходу до сталого розвитку.....	172
8.1. Цілі та завдання моніторингу переходу до сталого розвитку	173
8.2. Сутність і види моніторингу переходу до сталого розвитку.....	177
8.3. Характеристика екологічних індикаторів сталого розвитку	178
8.4. Характеристика економічних індикаторів сталого розвитку	181
8.5. Характеристика соціальних індикаторів сталого розвитку	182
8.6. Загальна методологія розрахунку індикаторів сталого розвитку	184
8.7. Приклади агрегованих (комплексних) індикаторів сталого розвитку	188
8.7.1. Індекс людського розвитку.....	188
8.7.2. Показник реального прогресу	196
8.7.3. Екологічний слід	197

8.7.4. Індекс живої планети.....	201
8.7.5. Індекс екологічної сталості.....	202
8.7.6. Індекс екологічного виконання.....	203
8.7.7. Індекс щасливої планети.....	204
Питання для самоперевірки.....	206
РОЗДІЛ 9. Розроблення місцевого плану дій з охорони довкілля.....	207
9.1. Призначення місцевого плану дій з охорони довкілля.....	207
9.2. Мета і завдання місцевого плану дій з охорони довкілля.....	209
9.3. Етапи розроблення місцевого плану дій з охорони довкілля.....	210
Питання для самоперевірки.....	225
РОЗДІЛ 10. Альтернативні стратегії розвитку людства.....	226
10.1. Поняття ноосфери і шляхи розвитку людства.....	226
10.2. Теорія біотичної регуляції і стабілізації довкілля.....	229
10.3. Спроби створення штучної біосфери.....	231
10.4. Екологізація виробництва.....	235
10.5. Екоеконіміка.....	237
10.6. Симбіотичний шлях розвитку.....	242
10.7. Екологічний розвиток.....	244
10.8. Концепція коеволуції М.М. Моїсеєва.....	246
10.9. Енергія прогресу.....	247
10.10. “Еко-соціальна ринкова економіка”.....	249
Питання для самоперевірки.....	253
РОЗДІЛ 11. Екологічна етика і освіта для сталого розвитку.....	254
11.1. Основні принципи екологічної етики.....	256
11.2. Особливості формування концепції екологічної освіти.....	262
11.3. Принципи освіти для сталого розвитку:.....	264
11.4. Впровадження стратегії сталого розвитку у сферу освіти.....	265
Питання для самоперевірки.....	267
Тести.....	268
Глосарій.....	275
Предметний покажчик.....	300
Рекомендована література.....	301
Додатки.....	307
Додаток А. Концепція переходу України до сталого розвитку.....	307
Додаток Б. The EU sustainable development strategy.....	327

Додаток В. Порядок денний на ХХІ століття (головні положення) ...	334
Додаток Г. Посібник з Місцевого Порядку денного на 21 століття ...	349
Додаток Д. Процес переходу міст Європи до сталого розвитку	361
Додаток Е. П. Хокен, Е. Ловинс. Природний капіталізм (глави з монографії).....	396
Додаток Ж. Горшков В.Г., Макарьева А.М. Об основных приоритетах и заблуждениях в глобальной экологической проблематике: естественная природа и народонаселение	429

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна “Стратегія сталого розвитку” належить до числа новітніх навчальних курсів і передбачає міждисциплінарний і системний підхід до вивчення основних проблем взаємодії людини і навколишнього середовища з точки зору принципів і стратегій всебічно збалансованого розвитку суспільства.

У відповідності до рекомендацій Конференцій ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р. і Йоганнесбург, 1992, 2002, 2012 рр.) вивчення проблем переходу суспільства до сталого розвитку має входити в дисципліни програм підготовки фахівців за всіма спеціальностями як складова частина, або ж бути організовано як окремий загальний курс.

Курс “Стратегія сталого розвитку” має на меті формування базових знань з проблем взаємодії людини і навколишнього середовища, необхідних для прийняття управлінських рішень у подальшій професійній діяльності (незалежно від напрямку цієї діяльності) і відповідно до принципів сталого розвитку.

Предметом вивчення дисципліни є головні складові структури суспільства та біосфери, до яких віднесені: ландшафти, біоценози та екосистеми; джерела екологічної небезпеки; основи державної екологічної політики, управління і контролю.

До головних завдань курсу віднесено вивчення сутності та основних понять і принципів стратегії сталого розвитку суспільства; поняття біосфери як динамічної системи; основні відомості про глобальні екологічні проблеми людства – ресурси і розвиток, антропогенні впливи на біосферу тощо. До завдань курсу належать також вивчення якісних і кількісних критеріїв стійкості екологічних і соціально-економічних систем, зокрема, проблеми збалансованого розвитку природно-антропогенних комплексів і ситуаційне моделювання розвитку суспільства; економічні, соціально-політичні, екологічні та етичні проблеми розвитку суспільства; проблеми прийняття управлінських

рішень в умовах антропогенного тиску, що постійно зростає.

Труднощі у впровадженні ідей сталого розвитку постають через недостатнє усвідомлення феномену розвитку, який одночасно є умовою життєдіяльності, об'єктом управління і метою конструювання. В останні десятиріччя акценти в проблемах переходу до сталого розвитку більш тісно пов'язують з вирішенням екологічних проблем, які можуть забезпечити тривале й ефективне функціонування біосферно-антропогенної єдності в межах планети.

У посібнику використані матеріали монографій і підручників, виданих за редакцією Л.Г. Мельника (2005 - 2007, 2009), матеріали монографій Г. Дейлі (2002), М.М. Моїсєєва (1985, 1990, 1998), В.І. Данілова-Данільяна (1998, 2000), В.Г. Горшкова (1998, 2002, 2007, 2009), Г.О. Білявського (2002,2004), В.Я. Шевчука (2002), В.І. Вовка (2006, 2007), Г.Б. Марушевського (2008), М.З. Згуровського і А.Д. Гвішіані (2008), Г.С. Розенберга (2000) та деякі інші роботи.

Автори висловлюють щиру подяку рецензентам – професорам Білявському Георгію Олексійовичу, Лаврику Володимирі Івановичу, Лико Дар'ї Василівні і Мальваному Мирославу Степановичу за надані матеріали, постійну увагу і консультації, а також ректору Одеського державного екологічного університету, професору Степаненку Сергію Миколайовичу і завідувачу кафедри прикладної екології і охорони природного середовища Донецького національного технічного університету, професору Панасенку Анатолію Івановичу, за надані первинні матеріали, цінні поради та зауваження, що були висловлені у процесі роботи над підручником.

Коли «наука про дім» (екологія) і наука про «ведення домашнього господарства» (економіка) зіллються, і коли предмет етики розширить свої межі і включить в себе поряд з цінностями, зробленими людиною, цінності, створені природою, тоді ми насправді зможемо стати оптимістами відносно майбутнього людства».

(Ю.Одум, Екологія, т.2, 1986)

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Визначення і сутність стратегії сталого розвитку

Термін *“сталий розвиток”* є офіційним українським відповідником англійського терміну *“sustainable development”*, дослівний переклад якого¹ з урахуванням контексту може бути *“життєздатний”* або *“тривкий розвиток”*, а розширене його тлумачення – *самопідтримуваний розвиток*.

Стратегія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку суспільства за екстенсивною моделлю.

Близького змісту має термін *„екорозвиток”*, сформульований Морісом Стронгом у 1972 році (Стокгольмська конференція ООН з навколишнього середовища): екорозвиток – це екологічно зорієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища їх існування і деградацією природних систем.

“Народженням” стратегії сталого розвитку можна вважати 1980 рік, коли вийшла “Всесвітня стратегія охорони природи”, підготовлена

---

¹ Великий тлумачний словник української мови (Ірпінь, 2001) третім серед інших значень слова “сталий” дає такі: “який не припиняється, не переривається, триває весь час, безперервний”. Тож поєднання слів “сталий” і “розвиток” не є таким безглуздом, як здається на перший погляд, бо “сталий розвиток” – це не розвиток без змін, а розвиток, який не припиняється. Альтернативи: *варіант 1*: “усталений” – у словнику пояснюється як «сталий, стійкий»; *варіант 2*: “стійкий” – такий, для якого характерні стабільність, постійність; сталий – довготривалий”.

Міжнародною спілкою охорони природи і в якій проголошено положення: *збереження природи нерозривно пов'язане з питаннями розвитку суспільства, а останній має відбуватися за умов збереження природи* (Марушевський, 2008). В стратегії говорилося, що необхідно змінити ставлення людини до довкілля шляхом формування **нової екологічної етики і екологічної свідомості**, щоб люди могли жити в гармонії з природою, від якої залежить не тільки їх добробут але й виживання.

Більш широкого поширення термін “сталий розвиток” набув після того, як у 1987 р. комісія ООН під керівництвом Гру Харлем Брунтланд² опублікувала звіт **“Наше спільне майбутнє”**, в якому це поняття визначалось як *розвиток суспільства, що задовольняє потреби сьогодення, не приносячи при цьому в жертву здатності майбутніх поколінь задовольняти свої потреби*.

У 1990 році Міжнародна спілка охорони природи спільно з Програмою ООН з навколишнього середовища (UNEP) та Всесвітнім фондом дикої природи (WWF) підготували доповідь “Турбота про Землю”, в якій сталий розвиток розглядався як *“поліпшення якості життя людини в межах потенційної ємності екологічних систем, що забезпечують умови життєдіяльності людини”*³ (Марушевський, 2008).

За визначенням Всесвітнього комітету з питань довкілля і розвитку при ООН **“сталий розвиток”** можна розглядати як зобов'язання суспільства діяти у спосіб, що підтримуватиме життя, і дозволить нашим нащадкам жити комфортно у дружньому, чистому і здоровому світі.

Іншими словами **сталий розвиток** – це розвиток суспільства без зростання, яке призводить до виходу за межі господарської ємності біосфери⁴. Тут під розвитком мається на увазі якісне поліпшення, а під зростанням – кількісне збільшення.

---

² Гру Харлем Брунтланд – прем'єр-міністр Норвегії і голова спеціальної комісії ООН з підготовки доповіді “Наше спільне майбутнє”. У 1987 р. комісія під керівництвом Г.Х. Брунтланд опублікувала цю доповідь, де вперше було дано визначення терміну “Sustainable development”.

³ Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. – Gland, Switzerland: IUCN/UNEP/WWF, 1991. – P.10.

⁴ Екологічна (господарська) ємність біосфери – максимально допустима сукупність антропогенних впливів (сторонніх речовин, надлишкової енергії, вилучення природних ресурсів, неприродних змін і руйнувань територій тощо), при яких зберігається здатність біосфери абсорбувати ці впливи без суттєвих змін свого стану.